

מזמרת הלשון

עיון ומחקר בחינוך לשוני

בעריכת

עירית השכל־שחם

רות בורשטיין

עליזה עמיד

הלה אתקין

האגודה הישראלית
למורי שפה וטבע

המכללה האקדמית
לחינוך ע"ש דוד ילין

משרד החינוך
המזכירות הפדגוגית

ירושלים, תשע"ב - 2012

עורכות: עירית השכל-שחם, רות בורשטיין, עליזה עמיר, הלה אתקין

עורכת הלשון: מאירה הס
תפיסה חזותית וייעוץ גרפי: רפי כהן, "דרורים הוצאה לאור"
עיצוב גרפי וסדר: יפעת צוקרמן
עיצוב עטיפה: הראל שיניאק

הוצאה לאור: משרד החינוך
תודה מיוחדת לילדי משפחת שיניאק שהיו שותפים
בעצה ובמעשה להפקת ספר זה.

הספר יוצא לאור בסיועם של המוסדות האלה:
משרד החינוך, המזכירות הפדגוגית
המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין
האגודה הישראלית לחקר שפה וחברה

© כל הזכויות שמורות למחברים
ירושלים, תשע"ב – 2012

תוכן עניינים

5		פתח דבר
	למה עברית?	
9	למה עברית? סיפורה של יחידת לימוד	רפי שניאק
	סוגות ושיח	
21	הפתגם כטקסט לימודי	רפאל ניר
28	שיח הטיעון בקרב ילדים עמיתים בגן: זמינויות חברתיות, תרבותיות ואורייניות	שרה זדונאיסקי־ארליך ושושנה בלום־קולקה
53	למאפייניו הרטוריים של טקסט פוליטי עממי	ניצה פרילוק
	בין הלשון לספרות	
87	"והוא אינו מדבר לי מילת אהבה אחת" יצירותיה של דליה רביקוביץ למבוגרים ולילדים בנושא מות האב – היבטים ספרותיים וסגנוניים	מירי ברוך ומאיה פרוכטמן
106	דיאלוגיות מדומה בשירי מכתב	רחל רוזנר
127	על ארבעה תיאורי משפט מוסגרים בשירת אמיר גלפֿע	דבורה הרפז
	סוגיות בהודאת לשון ואוריינות	
139	מלשון לימודים ללימוד לשון	אורה (רודריג) שורצולד
147	צמצום פערים בקריאה – מחקר הערכה על הוראת הקריאה בכיתות ב	אתי כהן־סייג ועלית אולשטיין
165	הוראת התחביר בראי בחינות הבגרות	ריקי תמיר

183	ניתוח בעיות מילוליות במתמטיקה באמצעות אסטרטגיות מתחום האוריינות הלשונית	רחל קליין
195	מאבחנים דקדוקיים ככלי לניתוח תחבירי בר־משמעות	עמנואל אלון ודינה גולדברג
על הכתיבה בספרי הלימוד ובעבודות תלמידים		
215	על לשון דרכי התרגול בספרי לימוד הלשון העברית	רות בורשטיין ורחל אוסטרובסקי
243	בדרך לאוריינות מדעית	נורית פלד־אלחנן
270	בדרך אל השפה המדעית – הלשון המופשטת בספרי לימוד לחטיבת הביניים	זהר לבנת
288	בניית כלי להערכת הכתיבה העיונית של תלמידי תיכון בישראל ואישושו	עירית השכל־שחם
317	צייני עמדה בכתיבת טיעון של תלמידי בית הספר התיכון	עליזה עמיר והלה אתקין
מגע עם שפות אחרות		
335	מקומה של הלאדינו ודרכי שיבוצה ב'ורד הלבנון' מאת לאה איני	ניבי גוסל
345	פישוט לשוני והכללה לשונית בקרב רוכשי שפה שנייה	רינת גולן ומלכה מוצ'ניק
366	הוראת שפה המבוססת על חקר השיח	עלית אולשטיין ועירית השכל־שחם

מאבחנים דקדוקיים ככלי לניתוח תחבירי בר־משמעות

עמנואל אלון ודינה גולדברג

תורת התחביר, המתארת את דרכי הצטרפות המילים למשפטים והמסווגת את מרכיבי הלשון לקבוצות על פי מקומם ותפקידם במשפט ועל פי אופן הצטרפותם זה לזה, מספקת לנו (לומדים, מורים, חוקרים) מערכת של מושגים, מעין לשון־על, שבאמצעותה אפשר לנתח משפטים ולדון בהיבטים שונים הקשורים למבנה שבתשיתם. מערכת המושגים התחביריים משרתת אותנו ונותנת בידינו כלים, בין השאר, לצרכים האלה:

1. להבהיר את תפקידו ואת מקומו של המרכיב הלשוני בתוך המשפט, כגון: השימוש במונחים 'נושא' ו'מושא' כדי להציג את משמעות המשפט "אבנים שחקו מים";
2. לנסח כללים נורמטיביים למבנה המשפטים, כגון: בין נושא המשפט לבין נשואו הפועלי חייב להיות התאם במין ובמספר, וכן להציג הפרות של כללים ולנסח הנחיות לתיקון. למשל במשפט פורסמו כרזות בכל האוניברסיטאות שקראו לסטודנטים להיאבק נגד העלאת שכר הלימוד הופר הכלל, שה'לוואי' צריך להיות צמוד לשם שהוא מתאר.
3. להקל עלינו להציג את המשמעויות השונות של צירוף דר־משמעי. למשל במשפט עמינח – המזון שכל ישראל חולמת עליו, המפרסם מנצל את העובדה ש"עליו" יכול להיות גם תיאור מקום וגם מושא.¹
4. גיוון סגנוני באמצעות שינויים במבנה המשפטים. למשל כדי להביע קשר של סיבה, אפשר להשתמש במשפט מאוחה או במשפט מורכב.
5. הבנה של החוקיות הקובעת את אופן הצטרפות של המילים למשפטים,² ועוד.

1 לא בכל מבנה דר־משמעי יש ביטוי תחבירי לד־משמעות, ראו: גדיש, התשנ"ב, עמ' 19.
2 לדוגמה: הצירוף "הרכבת את הממשלה" הוא משפט, הצירוף "הרכבת הממשלה" אינו משפט.

כדי שמערכת המושגים התחביריים תצליח למלא כראוי את המשימות הנ"ל, צריך שהיא תהיה בנויה על מאבחינים דקדוקיים פורמליים,³ ושתקיים את שני התנאים האלה:

1. מערכת המושגים תספק מונחים שונים למהויות תחביריות שונות, היינו: שלמבע דר-משמעויה יהיו שני ניתוחים שונים, לדוגמה: החיילים עברו את הגבול... ונתפסו בידי האויב: "עברו" = נשוא; "את הגבול" = מושא. "החיילים עברו את הגבול... ונענשו": "עברו את הגבול" = נשוא מורחב.
2. שני מונחים שונים יביעו שתי משמעויות שונות, לדוגמה: במשפט הכתוב המורים מדברים עלינו בהפסקות יש מקום לברר אם המילה "בהפסקות" היא תיאור זמן (ולא בשיעורים) או תיאור אופן (ולא ברצף), שכן ההבדל בין המונחים התחביריים מבטא הבדל של משמעות. לעומת זאת, במשפט: ההפגנות נערכו בעקבות הגזרות הכלכליות, השאלה אם הצירוף "בעקבות הגזרות הכלכליות" הוא תיאור סיבה או תיאור זמן היא שאלה של מינוח בלבד, שכן, בין שנגדיר את "בעקבות הגזרות הכלכליות" כתיאור זמן ובין שנקרא לו תיאור סיבה – המשמעות של המשפט לא תשתנה.

מערכת המונחים התחביריים המקובלת היום בין החוקרים באוניברסיטאות ובין המורים בבתי הספר ממלאת את התפקידים הנ"ל במידה רבה של הצלחה: לרוב המהויות התחביריות יש ייצוג הולם במערכת המונחים התחביריים; רוב המונחים אכן מייצגים מהויות תחביריות שונות, ויותר ויותר אנו לומדים להציג את ההבדל בין התפקידים התחביריים השונים בעזרת מאבחינים דקדוקיים פורמליים. עם זאת, המערכת אינה מושלמת. עדיין יש בה פגמים הדורשים פתרונות. במאמרנו ננסה להתמודד עם חלק מן הבעיות האלה. ננסה להציע מאבחינים דקדוקיים המביאים לידי ביטוי הבדלים בני משמעות בשאלות, כגון כולל או מחובר, וגם נצביע על הבדלי משמעות שטרם מצאו ביטוי במערכת התחבירית הקיימת.

שֵׁם + צ"פ + צ"פ – כולל או מחובר?

3 במקום להגדיר את הנושא כמי שעליו מדברים במשפט ואת הנשוא כדבר שנאמר על הנושא, מוטב להשתמש במבחן דקדוקי פורמלי, ולומר שהנשוא הוא הפועל הנטוי במשפט הפועלי, והנושא הוא מי שמתאים לנשוא במין ובמספר.

אחת השאלות שמתלבטים בה העוסקים בתחביר היא שאלת "כולל או מחובר" במשפטים שיש בהם פעלים המתקשרים לנושא משותף, כגון:

1. דני רקד ושר.
2. דני רקד והתעייף.
3. הוא לא הלך לסחור בנשק ולא רץ לפוליטיקה.
4. הוא התגייס לפלמ"ח ונלחם בשורות חטיבת הנגב.
5. אכלנו במסעדה ושבענו.
6. היינו במסעדה וראינו הופעה של רקדנית בטן.

את המשפט דני רקד ושר יש המנתחים כמשפט כולל, כלומר: דני + רקד ושר, ויש המנתחים כמשפט מחובר, כלומר: דני רקד + דני שר. יש מקום לברר אם ההבדל בין שני הניתוחים האלה הוא מהותי או טכני בלבד. סקירה של דברי חוקרים ושל הנחיות של כותבי ספרי לימוד לבתי הספר בשאלה זו מעלה כי יש שתי גישות עיקריות לגבי תפיסת הכולל והמחובר, אך בשתייהן החוקרים משתמשים במאבחנים טכניים בלבד, ואינם עוסקים בשאלה אם ההבחנה בין הכולל לבין המחובר היא מהותית ומייצגת שתי משמעויות שונות.

הגישה הראשונה מתייחסת לשאלה אם יש ייצוג לשם (הנושא) ליד הפועל השני. אם יש ייצוג: רקדתי ושרתי; הוא רקד והוא שר – המשפט מחובר. אם אין ייצוג: דני רקד ושר – המשפט כולל. בשאלה מה נחשב ייצוג, יש הבדל בין הכותבים השונים: בהט ורון (תשמ"ד: 97) מבחינים בין הילד קרא וכתב (כולל) ובין קראתי וכתבתי (מחובר); כך גם צדקה (תשכ"ט: 34-45) מבחין בין משפט שיש בו אזכור לגוף בצמוד לכל אחד משני הפעלים, כגון אכלתי ושתיתי / נאכל ונשתה / תאכלו ותשתו, והוא בעיניו משפט מחובר, לבין משפט שאין בו אזכור לגוף בצמוד לשני הפעלים, כגון ראובן אכל ושתה, והוא בעיניו משפט כולל.⁴

בלאו (תשכ"ו: 85) קורא למשפט הילד התרחץ, התלבש, אכל והלך לביה"ס משפט כולל, ומציין בהערה, שאם בגלגול להווה חוזרים על הנושא "הוא" לפני כל פועל, יש לראות במשפט משפט מחובר, ואם לא – הרי הוא כולל. גם יואלי (תשכ"ו: 122) קובע את סוגו של המשפט על פי ייצוגו של השם-הנושא ליד הפועל השני, והוא מנתח את המשפט רבקה ישבה על כיסא והשתזפה בשמש כמשפט כולל.

הגישה השנייה מתייחסת לקיומם של משלימי הפועל. קסובסקי (תשמ"ח: 108) טוענת, שכאשר הפעלים באים ברצף: דורית התקלחה, נחה וקראה עיתון יש

4 ראו בהמשך גישה אחרת של צדקה, שבאה לידי ביטוי במאמר מאוחר יותר ב'לשונונו', תשל"ז.

לנתח את המשפט כמשפט כולל, אבל כאשר יש משלימים אחרי הפעלים, כגון דורית אכלה תפוח, קראה ספר ושוחחה עם דנה – שתי דרכי הניתוח מתקבלות.⁵ ספרי לימוד מאוחרים יותר, כגון רביד (1997: 159-160) וברגר (2009: 409-410), מציגים את שתי הגישות הנ"ל, ואינם קובעים עמדה חד-משמעית כלפיהן. אזר (תשל"ז) – שכמו בעלי הגישה הראשונה מתייחס לשאלת ייצוג השם – מנסה להבחין בין אני ישבתי ואני למדתי או הוא ישב והוא למד מצד אחד, שהם בעיניו משפט מחובר, ובין אני ישבתי ולמדתי, או הוא ישב ולמד שהם בעיניו משפט כולל. בעמ' 64 הוא מסכם ואומר: "חשיבות ההבחנה בין כולל למחובר כאשר שני פעלים או יותר מתקשרים לנושא מפורש אחד אפשר שהיא יותר טכנית מאשר עקרונית". לעומת זאת, בעיני אורנן (תשל"א) ההבחנה בין כולל למחובר היא מהותית. בעמ' 277-278 הוא שואל מהי הדרך שבה נוצר משפט, כגון ראובן קם ונפל, אם הוא גלגול של ראובן קם + ראובן נפל שעבר תהליך מחיקה, או תוצר של ראובן + קם ונפל. בהמשך (עמ' 283) הוא אומר, שאם מבע אחד יכול להתפרש כתולדה של שני מבנים, הרי הוא אמור להיות מבע דו-משמעי, כי אם אינו דו-משמעי אי-אפשר לייחס לו יותר ממבנה אחד. בעמ' 288 הוא חוזר ואומר, שאפשר לייחס שני מבנים לאותו מבע רק אם הוא דו-משמעי, ושהמשפט הזה נכון גם בכיוון ההפוך, כלומר: אם המבע דו-משמעי יש מקום לחפש לו שני מבני תשתית שונים.⁶

כמו החוקרים אורנן, ד' כהן (תשל"ד) וצדקה (תשל"ז), ושלא כמו בדברי אזר וצדקה (תשכ"ט), אנו חושבים כי ההבחנה בין כולל למחובר עשויה להיות מהותית ולא טכנית בלבד. לדעתנו, אפשר לנצל את שני המונחים הללו: 'כולל' או 'מחובר', לתיאור של מערכות יחסים שונות בין הפעלים (או הצירופים הפועליים) שבמשפט. הפעלים יכולים להיות מקושרים ביחס של הקבלה, כגון הוא רקד ושר, והם יכולים להיות מקושרים ביחס תלות, למשל, של סיבה ותוצאה, כגון הוא רקד והתעייף, או של עקיבה בזמן: הוא נכנס והתיישב, וכד'.
כאשר הם מקושרים ביחס של הקבלה מן הראוי לכנות את המשפט 'כולל'.⁷
כאשר הם מקושרים ביחס של תלות מן הראוי לכנות את המשפט 'מחובר'.

5 נראה שגם היא דאהן (תשל"ט, חלק ב', עמ' 20) מתייחסת לשאלת קיומם של משלימים, והוא מנתח את המשפט "סבתי ישבה לה בפינה, קראה ספר מעניין והקשיבה לרדיו" כמשפט מחובר.

6 ראוי לציין, כי גם ד' כהן (תשל"ד) וגם י' צדקה (תשל"ז) מניחים, כמו אורנן, שההבחנה בין כולל למחובר אמורה להתבסס על שני מבני עומק שונים, העומדים בתשתיתה של התבנית צ"ש + צ"פ + צ"פ.

7 ראוי לציין, שרביד (2012) מגדירה את המשפט הכולל מבנה שבו קיים עוגן שאליו מתקשרים חלקים תחביריים מקבילים (ההדגשה שלנו – ע"א, ד"ג).

מאבחנים פורמליים להבחנה בין כולל ובין מחובר

שני סוגי היחסים הללו – של הקבלה ושל תלות – ניתנים להבחנה באמצעות תיאור פורמלי, תיאור שיבוא לידי ביטוי בשלושת המאבחנים האלה:

- א. סדר איברים;
- ב. מילות מבנה מאפיינות;
- ג. מילות קישור משעבדות.

א. סדר איברים

ההקבלה בין הפעלים – כמו גם ההקבלה בין איברים אחרים במשפט – יכולה לבוא לידי ביטוי בעובדה שסדר האיברים הוא חופשי, כלומר, קיימת אפשרות של החלפת שני האיברים זה בזה בלי לשנות את משמעות המשפט, כגון במשפט:

1. היא בכתה וצחקה מרוב התרגשות.
- א1. היא צחקה ובכתה מרוב התרגשות.

וזאת, לעומת המשפט:
2. הוא רקד והתעייף.

שבו בין הפעלים אין יחס של הקבלה אלא יחס של תלות, ושינוי סדר האיברים:
א2. הוא התעייף ורקד.

יגרום למשמעות שונה.

- במשפטים שלפנינו רצף של פעלים. נבדוק את מערכת היחסים בכל אחד מהם:
3. סבא משך קלות בזקנו האדמדם וסרק אותו באצבעותיו.
 4. הוא התעטש והשתעל לסירוגין.
 5. היא שמעה את הבשורה ופרצה בבכי מר.
 6. אכלנו בקפיטריה ושבענו.
 7. הם היו במסעדה וראו הופעה של רקדנית בטן.

במשפטים 3 ו-4 שינוי סדר הפעלים אינו חייב לשנות בהכרח את משמעות המשפט:

- א3. סבא סרק באצבעותיו את זקנו האדמדם ומשך בו קלות.
- א4. הוא השתעל והתעטש לסירוגין.⁸

8 תואר הפועל "לסירוגין", כמו גם "חליפות" וכיו"ב, מבהיר בעליל שמדובר כאן ביחסי הקבלה.

- מכאן, שהפעלים מקיימים ביניהם יחס של הקבלה, בדומה לפעלים "בכתה" ו"צחקה" במשפט 1, ועל כן ראוי לכנות את המשפט 'כולל'.
- יחס כזה של הקבלה דומה, כאמור, ליחס שבין איברים כוללים אחרים במשפט:
- יוסי ורינה הלכו לטייל = רינה ויוסי הלכו לטייל. (נושא כולל)
 - הפקדתי בידי את הספר ואת השעון = הפקדתי בידי את השעון ואת הספר (מושא כולל).

לעומת זאת, במשפטים 5 ו-6 הסדר שבין הפעלים אינו חופשי. משמעותם של המשפטים 5א, 6א:

א5. היא פרצה בבכי מר ושמעה את הבשורה.

א6. שבענו ואכלנו בקפיטריה.

אינה כמשמעותם של המשפטים 5 ו-6 שלעיל, ולפיכך, אי אפשר לומר שהיחס בין הפעלים במשפטים 5 ו-6 הוא יחס של הקבלה.

מאלף במיוחד הוא העיון במשפט הבא:

7. אתמול הם היו במסעדה וראו הופעה של רקדנית בטן.

משפט זה הוא משפט דו־משמעי:

1. הוא יכול להיות תשובה לשאלה אחת: מה הם עשו אתמול? הם עשו שני דברים: (1) הם היו במסעדה [ואכלו מבחר מטעמים] (2) הם ראו הופעה של רקדנית בטן [במועדון כלשהו]. במקרה כזה יש הקבלה בין שני הציורופים הפועליים, והם יכולים להחליף את מקומם בלי לגרום לשינוי משמעות. גם המשפט הזה: 7א. אתמול הם ראו הופעה של רקדנית בטן והיו במסעדה. יענה בדיוק כמו משפט 7 על השאלה: מה הם עשו אתמול? **לכן, מן הראוי לקרוא למשפט זה משפט 'כולל'.**

2. משפט 7 יכול גם להיות תשובה לשתי שאלות שונות: (1) איפה הם היו אתמול? (2) מה הם עשו שם? במקרה כזה, כשהמשפט עונה על שתי שאלות, אין בין שני הציורופים הפועליים: היו במסעדה, ראו הופעה של רקדנית בטן יחס של הקבלה, אלא יחס של תלות. הצפייה בהופעה של הרקדנית תלויה במקום שבו הם היו. הם היו במסעדה ולכן הם ראו את ההופעה. אלמלא היו במסעדה הזאת, לא היו רואים את ההופעה. **לפיכך, במקרה זה המשפט אינו 'כולל', ומן הראוי לקרוא לו 'מחובר'.**

היותו של המשפט דו־משמעי מדגימה את הרלוונטיות של ההבחנה בין הכולל למחובר. כידוע, מבע דו־משמעי הוא תוצאה של שני מבני תשתית שונים,

ותפקידו של המינוח התחבירי להצביע על כך. לפיכך, לדעתנו, ההבחנה בין כולל למחובר אינה עניין טכני גרידא, אלא הבחנה אמתית בין מבנים שונים ובין משמעויות מבניות שונות.

ב. מילות מבנה מאפיינות

בין שני איברים מקבילים בתוך המשפט (כוללים) אפשר ליצור יחסי ניגוד באמצעות התבנית: **לא X אלא Y**, למשל:
הוא אכל לחם וירקות < הוא **לא** אכל לחם **אלא** ירקות.
יש לקחת את התרופה בבוקר ובערב < יש לקחת את התרופה **לא** בבוקר **אלא** בערב.
חיים ויוסי הלכו לטייל < **לא** חיים הלך לטייל **אלא** יוסי.

גם בין שני פעלים רצופים המצויים ביחס של הקבלה, אפשר ליצור יחסי ניגוד באמצעות התבנית הנ"ל:
דני שר ורקד < דני **לא** שר **אלא** רקד.
הם היו במסעדה וראו הופעה של רקדנית בטן < הם **לא** היו במסעדה **אלא** ראו הופעה של רקדנית בטן.

לעומת זאת, אם שני הפעלים אינם נמצאים ביחס של הקבלה אלא ביחס של תלות, אי אפשר להנגידם באמצעות התבנית: **לא... אלא**.⁹ *הוא לא רקד **אלא** התעייף – המשפט אינו תקין. עובדה זאת יכולה לשמש בידינו כלי יעיל כדי לתאר את היחס בין שני פעלים, ולקבוע אם הם איברים מקבילים בתוך משפט אחד, או שמא הם גרעינים של שני משפטים שונים.
את המשפט היא בכתה וצחקה מרוב התרגשות, שבו ניתן להחליף את סדר הפעלים, אפשר גם להכניס לתבנית **לא... אלא**: מרוב התרגשות היא לא בכתה אלא צחקה.¹⁰ לעומת זאת, את המשפט: היא שמעה את הבשורה ופרצה בבכי מר, שבו אי אפשר להחליף את סדר הפעלים,¹¹ אי אפשר להכניס לתבנית **לא... אלא**. המשפט *היא לא שמעה את הבשורה **אלא** פרצה בבכי מר אינו משפט תקין. יצוין, כי השימוש במילית "**אבל**" מפיק משפט תקין: היא **לא** שמעה את הבשורה **אבל** פרצה בבכי מר (כי הייתה לה הרגשה רעה, למשל).

9 אבל אפשר, בדרך כלל, להנגידם באמצעות **אבל**: הוא לא רקד **אבל** התעייף – המשפט תקין. ראו אלון, תש"ן.

10 את התיאור הקדמנו מטעמים פרגמטיים של תחביר המידע.

11 החלפת הסדר תשנה את משמעות המשפט.

בוחרן זה רלוונטי משום שכידוע, **אלא** מנגידה מילים (או חלופותיהן) בתוך המשפט, ואילו **אבל** מנגידה משפטים.¹² נעיר, כי הבדיקה באמצעות המילית **אלא** היא בדיקה מובהקת יותר מאשר באמצעות המילית **אבל**, שכן כל אפשרות של שימוש ב**אלא** תעיד על יחס של הקבלה בין שני הפעלים, וחוסר אפשרות של שימוש ב**אלא** יעיד על יחס של תלות. לעומת זאת, לא כל אפשרות של שימוש ב**אבל** תשלול קיום יחס של הקבלה.

בדיקה דומה לגבי שאר המשפטים תגלה, כי הקביעה באשר ליחס של הקבלה או של תלות בין הפעלים עולה בקנה אחד עם מה שעולה מתוך מבחן סדר האיברים. כלומר במשפטים 3 ו-4, שבהם אפשר להחליף את סדר האיברים, אפשרי גם השימוש ב**לא... אלא**.

3. סבא **לא** משך (קלות) בזקנו האדמדם **אלא** סרק אותו באצבעותיו.

4. הוא **לא** התעטש **אלא** השתעל.

לעומת זאת, במשפט 6, שבו אי-אפשר להחליף את סדר האיברים, מנוע השימוש ב**לא... אלא**, אבל אפשר להשתמש ב**לא... אבל**:

6. **לא** אכלנו בקפיטריה **אבל** שבענו.

במשפט 7, שהוא דו-משמעי, כאמור לעיל, השימוש ב**לא... אלא** מתאים למשמעות אחת והשימוש ב**לא... אבל** מתאים למשמעות האחרת.

7. הם **לא** היו במסעדה **אלא** ראו הופעה של רקדנית בטן.

הם **לא** בחרו בביקור במסעדה אלא העדיפו הופעה של רקדנית.

7. הם **לא** היו במסעדה **אבל** ראו הופעה של רקדנית בטן.

היה צפוי, שאם הם **לא** היו במסעדה הזאת הם **לא** ראו הופעה של רקדנית בטן, אבל, בניגוד לציפיות, הם ראו הופעה במקום אחר.

מילית אחרת המאפיינת יחסי הקבלה בלבד היא מילית הבררה "**או**", וגם היא יכולה לשמש כלי עזר להבחנה בין שני פעלים המקושרים זה לזה ביחס של הקבלה, ובין אלה המקושרים זה לזה ביחס של תלות. במשפטים הבאים, שכבר נדונו לעיל ובהם היחס הוא יחס של הקבלה, אפשרי השימוש ב**או**:

3. **לא** ראיתי בדיוק אם סבא משך בזקנו **או** סרק אותו באצבעותיו.

4. **לא** שמתי לב אם הוא השתעל **או** התעטש.

7. אינני יודע אם אשב במסעדה **או** אראה הופעה של רקדנית בטן.

12 ראו אלון, תש"ן.

לעומת זאת, במשפטים הבאים, שבהם היחס הוא יחס של תלות, השימוש ב־או אינו אפשרי:

ב.5. *איני יודע אם היא שמעה את הבשורה או פרצה בבכי מר.

ג.6. *איני זוכר אם אכלנו בקפיטריה או שבענו.

ג. מילות קישור משעבדות

במקומון "צומת השרון" הופיעה ידיעה שכותרתה: האמבולנס איחר להגיע והחולה נפטר. בעקבותיה שלח נציג מגן דויד אדום מכתב למערכת, ובו טען כי כותרת זו מוציאה את דיבתה של מגן דויד אדום רעה, כיוון שהחולה נפטר בלי קשר להגעת האמבולנס (אשר, לדבריו, הגיע מיד). צמוד למכתב זה הופיעה תגובת העיתונאי כותב הידיעה, ובה הוא טוען כי כלל לא השמיץ את מגן דויד אדום. המשפט שבכותרת אינו מוסר, לדבריו, שהחולה נפטר בגלל איחור האמבולנס. המשפט מצייין, לדבריו, שתי עובדות שאינן תלויות זו בזו, ושאינן מקיימות ביניהן קשר סיבתי. הוויכוח בין העיתונאי לבין נציג מגן דויד אדום הוא בדבר מהות היחס שבין שני המשפטים (1. האמבולנס איחר להגיע; 2. החולה נפטר) – אם הוא יחס של הקבלה, כפי שאומר העיתונאי, או אם הוא יחס של תלות, כפי שטוען נציג מגן דויד אדום.¹³ ויכוח זה מצביע על הרלוונטיות של ההבחנה בין יחס של הקבלה ליחס של תלות.¹⁴

הגורם לוויכוח ולדו־משמעות, לכאורה, בתיאור המקרה שהובא לעיל, הוא ששני המשפטים מקושרים באמצעות וי"ו החיבור ולא באמצעי פורמלי מובהק של תלות, וכך מנוטרלת ההבחנה בין יחס של הקבלה ליחס של תלות. תלות של משפט (פסוקית) במשפט אחר יכולה לבוא לידי ביטוי בשתי דרכים: 1. שיבוץ של המשפט בשלמותו כאיבר בתוך משפט אחר (במשפט שוֹרֵר / משעבד), בדרך כלל באמצעות מילית, כגון: **ש, כי, אם** וכיוצא באלה – דרך הקרויה "שעבוד". צירוף של שני המשפטים (הפסוקיות) האלה מכונה "משפט מורכב", למשל:

כיוון שהאמבולנס איחר להגיע, החולה נפטר.

13 על כל פנים, בין שהיחס הוא של הקבלה ובין שהוא של תלות, בדוגמה הזאת המשפט יכונה "משפט מחובר", שכן אין זהות בין שני הנושאים הדקדוקיים של שני המשפטים (האמבולנס, החולה). הדוגמה הובאה כדי להבהיר את הניגוד שבין שני סוגי היחסים הללו.

14 לנו נראה, כי במקרה הנדון היחס הוא של תלות בלבד, ותשובתו של העיתונאי היא תשובה מתחכמת. משפטים מאוחדים שהיחס ביניהם הוא יחס של הקבלה אמיתית (כלומר, יש אפשרות לשנות את הסדר שלהם: החולה נפטר והאמבולנס איחר להגיע) מקושרים באמצעות המילית **ואילו** (ראו אלון, תשנ"ו עמ' 15; אלון, תש"ס).

2. הצבת כינוי של המשפט התלוי בתוך המשפט ה. כינויי תוכן המשמשים לאזכור מעין זה בעברית הם: זה, זאת, כך, כן. למשל:
האמבולנס איחר להגיע ומשום כך החולה נפטר.
האמבולנס איחר להגיע, ועל כן החולה נפטר.

המשפט הראשון: האמבולנס איחר להגיע נראה משפט שלם העומד בפני עצמו, ומקושר אל המשפט השני החולה נפטר באמצעות ו"ו החיבור, אבל למעשה, המשפט הראשון איננו שווה מעמד דקדוקי למשפט השני אלא תלוי בו, ותלות זאת באה לידי ביטוי במציאותה של מילת יחס לפני כינוי התוכן המאזכר אותו – **כך או כן** – אשר משובץ במשפט השני. מילות היחס בשני המשפטים שהובאו לעיל כדוגמה (משום, על) מלמדות על הקשר הלוגי בין שני המשפטים – סיבה ותוצאה. קשר לוגי נוסף בין שני משפטים מחוברים עשוי להיות, למשל, קשר של עקיבה בזמן:

הדפסתי את המאמר בשלושה עותקים ואחר כך שלחתי אותו למערכת.

וקשר אחר בין שני המשפטים עשוי להיות קשר של ויתור:
לא השלמתי את הרשימה הביבליוגרפית של המאמר **ולמרות** זאת שלחתי אותו למערכת.

לא תמיד מופיע במשפט קֶשֶׁר מפורש (מילת יחס + כינוי מאזכר או מילית שעבוד ש') המצביע על יחס התלות שבין שני המשפטים. לעתים, כמו בידיעה שהופיעה ב"צומת השרון", שני המשפטים מקושרים בו"ו החיבור בלבד. במקרה כזה, סדר המשפטים הופך להיות מהותי: הראשון הוא התלוי (תיאור משועבד) והשני הוא השוֹנֵר (מה שמכונה 'משפט עיקרי'). על כן לא ייתכן שינוי סדר הפסוקיות, ולמשפט החולה נפטר והאמבולנס איחר להגיע אין פשר על פי ידע העולם המקובל שלנו.¹⁵

כאשר בין שני המשפטים המחוברים בו"ו החיבור בלבד יש קשר של תלות, סוג הקשר הלוגי ביניהם, גם אם איננו מפורש, מצוי בהקשר הטקסטואלי ובידע העולם של הקורא. חסרונו של ציין פורמלי איננו מעיד על אי־קיומו של קשר כזה, ובדרך כלל הקורא יכול לזהות בקלות את היחס בין שני המשפטים, ולהשלים את הקֶשֶׁר החסרים, לכאורה (לכן, מפני ש) – זאת, כמובן, רק כאשר בין המשפטים קיימת תלות ולא הקבלה.

15 אלא אם כן "איחר להגיע" פירושו "בא מאוחר מרגע הפטירה".

עובדה זאת יכולה לסייע לנו בשאלה שבה אנו עוסקים, כלומר, לקבוע אם היחס בין שני פעלים שנושאים משותף הוא יחס של תלות, או איננו יחס של תלות אלא של הקבלה.

אם היחס ביניהם הוא יחס של תלות, אפשר יהיה להציב בין שני הפעלים כינוי תוכן, או לשעבד את אחד הפעלים (הפועל הראשון) באמצעות ש-, וכך את המשפט: הילד רקד והתעייף מאוד. נוכל להביע בדרכים הבאות: הילד שרקד התעייף מאוד.

כיוון שהילד רקד הוא התעייף מאוד.

הילד רקד ומשום כך הוא התעייף מאוד.

אבל, לעומת זאת במשפט: הילדה בכתה וצחקה מרוב התרגשות כיוון שהאיברים מקבילים, לא נוכל לתלות אותם באמצעות שעבוד או באמצעות כינוי. המשפטים הבאים, אף כי הם תקינים מבחינה דקדוקית, אינם עולים בקנה אחד עם ידע העולם שלנו ובדרך כלל עם ההקשר הלוגי שלהם:

- הילדה שבכתה צחקה מרוב התרגשות.
- **כיוון שהילדה בכתה היא צחקה.**
- הילדה בכתה **ומשום כך** היא צחקה.

את משפט 7 שהוצג לעיל:

חברי" היו במסעדה וראו הופעה של רקדנית בטן.

נוכל לראות כמשפט דר־משמעי גם על פי בוחן זה. נוסף על מבחן שינוי הסדר ומבחן "לא... אלא", המעידים על כך שהיחסים בין שני הפעלים הם יחסי הקבלה, אפשר להחיל עליו גם את מבחן מילות הקישור המשעבדות, מבחן המעיד על יחסי תלות.

מצד אחד, אפשר לשנות את הסדר בלי לפגוע בתוכן המשפט, ולומר: חברי" ראו הופעה של רקדנית בטן והיו במסעדה.

וכן אפשר לחברם באמצעות "לא... אלא",

חברי" לא היו במסעדה אלא ראו הופעה של רקדנית בטן.

מצד שני אפשר גם לקשרם באמצעות מילות קישור משעבדות, ולומר:

כאשר חברי" היו במסעדה הם ראו הופעה של רקדנית בטן.

חברי" היו במסעדה **ושם/ ותוך כדי כך/ ולכן** ראו הופעה של רקדנית בטן.

הטבלה שלהלן מסכמת את שלושת התבחינים שהוצגו לעיל.

תלות (מחובר)	הקבלה (כולל)	
רקדתי והתעייפתי	שרתי ורקדתי	המשפט
• התעייפתי ורקדתי	רקדתי ושרתי	שינוי סדר איברים
• לא רקדתי אלא התעייפתי	לא שרתי אלא רקדתי	שילת איבר ראשון
לא רקדתי אבל התעייפתי		
רקדתי ולכן התעייפתי	• שרתי ולכן רקדתי	מילות קישור משעבדות
כיוון שרקדתי התעייפתי	• כיוון ששרתי רקדתי	

פסוקית נשוא מדומה

בפרק הקודם עמדנו על כך שלתבנית ש"ע נושא + צ"פ + צ"פ יש שני מבני עומק שונים – של הקבלה ושל תלות – והם מצדיקים את השימוש בשני מונחים שונים (כולל ומחובר). כמו כן, ניסינו להציע מאבחינים דקדוקיים המביאים לידי ביטוי הבדל מהותי זה.

בפרק הזה ברצוננו לעמוד על הבדלי משמעות שטרם מצאו ביטוי במערכת המושגים התחביריים המקובלת.¹⁶

במבדקים שונים שערכנו, ובהם ביקשנו מסטודנטים או ממורים ללשון לנתח את המשפט:

1. המסקנות שלי הן שהטעו אותי וגרמו לי להיכשל.

התשובות שהתקבלו תמיד, בלי יוצא מן הכלל, היו אחידות: המסקנות – נושא, הן – אוגד, שהטעו אותי וגרמו לי להיכשל – פסוקית נשוא.

אולם התבוננות נוספת במשפט תגלה כי הוא בעצם דר־משמעי:

א. המסקנות שלי הן שמישהו הטעה אותי וגרם לי להיכשל.

ב. המסקנות שלי הן הגורם לטעותי ולכישלוני.

16 מבנה נוסף שבו הניתוח התחבירי המקובל אינו מתייחס למשמעות הכפולה שלו הוא "לאימא אסור להרביץ" (ר' אלון תש"ן – ב').

הדו־משמעות של המשפט הנדון היא תוצאת נטרול של שני מבנים שונים, הבא לידי ביטוי תחבירי פורמלי בכך שהוא מייצג שתי אפשרויות של יחסי התאם. דבר זה יכול להתגלות בקלות, כאשר משנים את נושא המשפט מרבים ליחיד: שינוי מספרו הדקדוקי של נושא המשפט מרבים (המסקנות) ליחיד (המסקנה) יפיק שני משפטים אפשריים:

2. **המסקנה** שלי היא **שהטעו** אותי (אין התאם בין השם לפועל – משמעות א').
3. **המסקנה** שלי היא **שהטענתה** אותי (יש התאם בין השם לפועל – משמעות ב').¹⁷

הבה נתבונן במבניהם של שני המשפטים הללו. המשפט הראשון: **המסקנה** שלי היא **שהטעו** אותי הוא משפט משוואה מסוג: צ"ש + הוא + פסוקית תוכן,¹⁸

כדוגמת המשפטים האלה:

4. הצרה היא שמקום העבודה שלי מרוחק מביתי.
5. הבעיה היא שאין לנו זמן.
6. השאלה היא אם נסיים את העבודה עד מחר.

במקום פסוקית התוכן עשוי להופיע תחליף בדמות פסוקית מצומצמת, שגרעינה הוא שם פועל, כגון:

7. השאיפה שלי היא להתקבל לקורס טיס.

- וכן עשוי לבוא תחליף לפסוקית בדמות כינוי תוכן או כינוי שאלה:
8. הבעיה היא זאת.
 9. מה (היא) השאלה?

בדגם זה הפסוקית, הפותחת ב־ש-, היא אכן פסוקית נשוא.

נושא אגד פס' נשוא
המסקנה שלי היא שהטעו אותי

17 ראוי לציין שבמבנה הזה (כמו גם במבנה של משפט ייחוד) יש הבדל בין הניתוח הדקדוקי הפורמלי, שבו עוסק מאמרנו, ולפיו הנושא התחבירי הוא השם המתאים לפועל, לבין הניתוח הפרגמטי (הלוגי, של מישור המידע), שלפיו הנושא הוא החידוש של המשפט (מה שמכונה "רְמָה"), והנושא הוא האינפורמציה הנתונה.

18 ראו רובינשטיין, תשכ"ט (עמ' 101-107)

כך גם תחליפיה הם נשואים במשפט:

נושא אוגד נושא

המסקנה שלי היא **זאת**.

פסוקית, על פי הגדרתה, היא משפט המתפקד כאיבר בתוך משפט אחר, ויכול להיות מומר בכינוי תוכן, ואכן במשפטים א-ג, שבהם באות פסוקיות, אפשר להמיר אותן בכינוי תוכן:

4. הצרה היא זאת.

5. הבעיה היא זאת.

6. השאלה היא זאת.

אוגד, על פי הגדרתו, מקשר בין הנושא לבין הנושא במשפט שאין בו פועל, והוא המכיל את קטגוריית הזמן:

המסקנה שלי היא שהטעו אותי.

המסקנה שלי הייתה שהטעו אותי.

המסקנה שלי תהיה שהטעו אותי.

לעומת זאת, המשפט השני (3), המסקנה שלי היא שהטענה אותי, הוא בעל מבנה שונה:

צ"ש + הוא ש + צ"פ

דוגמות נוספות למשפטים בדגם זה:

10. שולה היא שהפיצה את השמועה.

11. דניאל הוא שיוציא לפועל את החלטות הוועדה.

12. תנאי החיים הקשים בארצות מוצאם ומניעים דתיים הם שגרמו לעללייתם של יהודים אלה.

במשפטים מדגם זה אין כלל פסוקית. הצירוף שהפיצה את השמועה איננו פסוקית, שכן איננו יכול להיות מומר בכינוי תוכן או בכינוי שאלה. המשפט המסקנה שלי היא זאת איננו המרה של המשפט: המסקנה שלי היא שהטענה אותי; והמשפט המסקנה שלי היא שהטענה אותי אינו תשובה לשאלה: מה היא המסקנה שלך? כיוון שאין בדגם זה כלל פסוקית, גם ה"ש" איננה מילית שעבוד. הבדל נוסף בין מבנהו של משפט 2 לבין מבנהו של משפט 3 הוא, שבמשפט 3 אין כלל אוגד. כינוי הגוף היא איננו אוגד, שהרי אין הוא נושא את קטגוריית הזמן. שני המשפטים הבאים אינם תקינים:

- שולה הייתה שהפיצה את השמועה.
- שולה תהיה שהפיצה את השמועה.

במשפטים אלה הפועל הוא שנושא את הקטגוריה זמן:
 שולה היא שהפיצה את השמועה.
 שולה היא שתפיץ את השמועה.

ועל כן הפועל הוא חלק מן המשפט הראשי ולא חלק מפסוקית. בהיותו מתאים בגוף, במין ובמספר לנושא המשפט – פועל זה הוא נושא המשפט, וניתוח המשפט ייראה כך:

 נשוא מושא
 שולה (היא ש) הפיצה את השמועה.

כאמור, לכינוי **היא ול-ש** – אין שום תפקיד דקדוקי, ומחיקתם לא תשנה את תוכן המשפט:
 שולה הפיצה את השמועה.

משפטים מטיפוס זה נדונו בספרות הבלשנית. משפט זה, המוכר כ"משפט מבוקע" או "משפט משוסע"¹⁹ (Cleft Sentence), מתואר אצל רובינשטיין כ"גלגול של אכסקלוסיביות"²⁰, ואצל אזר, כמשפט אשר הופעלה עליו טרנספורמצית הטעמת הנושא+נומינליזציה של הנושא באמצעות מילת זיקה.²¹ בר מתארת את המשפט המבוקע כ"היפוכו של מבנה הייחוד", שכן משמעו של מבנה הייחוד הוא בדרך כלל טופיקליזציה, ואילו טעם הקיום של משפט מבוקע הוא רמטיזציה (הבלטת הנושא).²²

מעמדו של הצירוף: הוא + ש

כפי שראינו, לצירוף: כינוי הגוף + המילית **ש (היא ש)** אין למעשה תפקיד בממד הדקדוקי. הוא אינו חלק מן המבנה הגרעיני של המשפט, ואם נמחק אותו לא יפגע הדבר בתוכן המשפט.

19 ראו, למשל: צדקה, תשמ"א, עמ' 168-173.
 20 רובינשטיין, תשכ"ט, עמ' 179-182.
 21 אזר, תשל"ז, עמ' 92.
 22 בר, תשס"ז, עמ' 40.

אם כך למה הוא משמש?

בדומה למיליות אחרות, הוא בא להבליט את המידע החדש שבמשפט. הוא מצביע על כך, שהנושא הדקדוקי של המשפט (המילה המותאמת לפועל) איננו נושא התוכן של המשפט, לא עליו מוסרים מידע חדש, אלא הוא הוא המידע החדש שהמשפט מוסר, הוא נושא התוכן (החידוש, הַרְמָה) של המשפט.

המשפט שולה הפיצה את השמועה מוסר מידע על מעשיה של שולה, הוא עונה על השאלה מה עשתה שולה; לעומת זאת, המשפט שולה היא שהפיצה את השמועה מוסר מידע על הפצת השמועה, הוא עונה על השאלה מי הפיץ את השמועה, והמידע החדש הוא שזאת הייתה שולה ולא אף אחד אחר.

בדומה לצירוף **היא ש**-, משמשות בתפקיד זה גם המיליות **רק, גם, דווקא, אפילו** והצירוף **לא... אלא**:

13. שולה (היא ש) הפיצה את השמועה.

14. (רק) שולה הפיצה את השמועה.

15. (גם) שולה הפיצה את השמועה.

16. (דווקא) שולה הפיצה את השמועה.

17. (אפילו) שולה הפיצה את השמועה.

18. את השמועה (לא) הפיצה (אלא) שולה.

כל אלה אינם משנים את תוכן המשפט ואין להם כל תפקיד דקדוקי אלא פרגמטי בלבד.²³ בניתוח הפורמלי אפשר להביע זאת על ידי כך שהם יושמו בסוגריים.

סיכום

במאמרו ניסינו לשכלל את מערכת המונחים התחביריים המקובלת, ולהציע מינוח שיציג הבדלים מהותיים בין מבני עומק שונים העומדים בתשתיתם של משפטים נתונים.

מחד גיסא, עמדנו על כך שהמונחים 'נשוא כולל' ו'משפט מחובר', המתייחסים לתבנית שם + צ"פ + צ"פ, עשויים לבטא הבדל מבני מהותי ביחס שבין שני הפעלים בתבנית הזאת: יחס של הקבלה ויחס של תלות. כמו כן, הצענו מאבחנים דקדוקיים שמביאים לידי ביטוי את ההבדל הזה.

מאידך גיסא, הצענו על כך שהמונח 'פסוקית נשוא' משמש במערכת המושגים התחביריים המקובלת לתיאור שני מבנים תחביריים שונים זה מזה. באחד מהם

23 על המושג "פרגמטי" בהקשר זה ר' בורוכובסקי וטרומר, תשנ"ג.

השימוש במונח 'פסוקית נשוא' אכן מוצדק, שכן הוא מיטיב לתאר את המבנה התחבירי; אולם בַּשְׁנֵי השימוש במונח זה אינו מוצדק, שכן המשפט אינו משפט מורכב, ואין בו למעשה שום פסוקית.

רשימת מקורות

ספרות מחקר

אורנן, ע' (תשל"א). כולל ומחובר. **לשוננו**, ל"ה. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית, 272-291.

אזר, מ' (תשל"ז). **שטח ועומק בתחביר**. חיפה: הוצאת אוניברסיטת חיפה. אלון, ע' (תש"ן). לענין מילות הניגוד בעברית בת ימינו. **זברי המפגש השנתי השביעי** (החוג הישראלי של החברה האירופאית לבלשנות), 5-11, ירושלים. אלון, ע' (תש"ן - ב'). "היבטים חדשים על הוראת התחביר" בתוך הראל ש' (עורך) **בארי - פרקים במדעי הרוח, החברה והחינוך, מס' 2**, מכללת בית ברל, 231-244.

אלון, ע' (תשנ"ב). מודל התלות של ההיצג התחבירי. **זברי המפגש השנתי השמיני** (החוג הישראלי של החברה האירופאית לבלשנות), חיפה 5-12. אלון, ע' (תשנ"ו). "משפט מחובר ומשפט מסונף" בתוך א' שורצולד, י' שלזינגר (עורכים), **ספר הדסה קנטור** - אסופת מחקרים בלשון, רמת גן, 12-16. אלון, ע' (תש"ס). "מילית הניגוד ואילו בעברית הישראלית - עיון פרדיגמטי וסינטגמטי": בתוך א' שורצולד, ע' אולשטיין וש' בלום-קולקה (עורכות), **ספר רפאל ניר** - מחקרים בתקשורת, בבלשנות ובהוראת לשון, ירושלים: הוצאת כרמל, 321-333.

אלון, ע' וגולדברג, ד' (2012). מילות ניגוד, עימות וויתור בעברית בת ימינו. **בלשנות עברית 66**, אוניברסיטת בר אילן, 7-22.

בורוכובסקי, א' וטרומר פ' (תשנ"ג). "הפרדת מישורים בניתוח התחבירי - הדגמה בסוגיית ההצרכה", **בלשנות עברית**, 36, אוניברסיטת בר אילן, 51-64.

בר, ט' (תשס"ז). "משפטים מבוקעים בעברית בת זמננו" **חלקת לשון 39**, 39-56. גדיש, ר' (תשנ"ב). דו־משמעות בהוראת תחביר ושחבור **איגרת מידע (ל"ה) למורי הלשון ולמורים לספרות**. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, 16-28.

כהן, ד' (תשל"ד). "כולל ומחובר" והדקדוק הגנרטיבי. לשוננו, ל"ח, ירושלים: הוצאת האקדמיה ללשון העברית, 195-205.

צדקה, י' (תשכ"ט). המשפט המחובר והמשפט הכולל. **מעלות ל**, 34-45; **מעלות לא-לב**, 24-32; ירושלים: הוצאת הסתדרות המורים.

צדקה, י' (תשל"ז). המרכיבים המחוברים (להבהרת המושגים "כולל" ו"מחובר").
לשוננו מ"א 228-216; 281-270.
רביד, ד' (2012). "מבני הכוללים בתחביר הרטורי של טקסטים עבריים: ניתוח פסיכולינגוויסטי" הרצאה במפגש ה-28 של החוג הישראלי לבלשנות ע"ש חיים רוזן. ירושלים.
רובינשטיין, א' (תשכ"ט). **המשפט השמני** – עיונים בלשון ימינו. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

ספרי לימוד

בהט, י', רון, מ' (תשמ"ד). **עיקרי התחביר העברי**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
בלאו, י' (תשכ"ו). **יסודות התחביר**. ירושלים: המכון העברי להשכלה בכתב.
ברגר, א' (2009). **אבני שפה** (שלב ב'). מושב בן שמן: מודן הוצאה לאור.
דהאן, ח' (תשל"ט). **שבילי לשון** (חלק ב'). ירושלים: קריית ספר.
יואלי, מ' (תשכ"ו). **תחביר עברי**. ת"א: יסודות.
קסובסקי, ע' (תשמ"ח). **מיגיעה בלשון לידיעת הלשון: תחביר ושחבור**. אבן יהודה: רכס.
רביד, ד' (1997). **עין ערך לשון: תחביר**. רמת אביב: מט"ח.